

JAPONIA, KOREA POŁUDNIOWA, CHINY – INICJATYWY WSPÓLNEGO OPISU DZIEJÓW NAJNOWSZYCH*

ABSTRACT: Differing historical memories cause constant friction in Japan's relations with her Asian neighbours. In the first decade of the twenty-first century these conflicts worsened in connection with, among others, the approval by the Ministry of Education of the controversial history textbook published by Fusōsha. In order to improve mutual relations, joint history research projects such as the Japan-South Korea Joint History Research Committee (2002-2005; 2007-2010) and the Japan-China Joint History Research Committee (2006-2010) were established. It is also worth noting the attempts at creating common teaching materials undertaken by both academia and civil society organizations like the "History that Opens the Future" (*Mirai o hiraku rekishi*, 2005) and its continuation (2012), published in Japanese, Korean and Chinese. The aim of this article is to present joint initiatives that describe the recent history of the East Asian region and an attempt to answer the question of whether the current historical policy of China, South Korea and Japan creates an opportunity to develop a balanced assessment of World War II.

KEYWORDS: Japan, Korea, China, joint history research

Różnicowane spojrzenie na wspólną historię, w szczególności wydarzenia pierwszej połowy XX w., jest źródłem nieustannych spięć w regionie Azji Wschodniej. Konflikt wokół pamięci historycznej pomiędzy Japonią a Koreą Południową i Chińską Republiką Ludową wybuchł jednak dopiero po upływie prawie czterech dekad od zakończenia działań wojennych. Rozniecił go artykuł zamieszczony w czerwcu 1982 r. w japońskim dzienniku „Asahi”, z którego wynikało, że tamtejszy resort edukacji dąży do złagodzenia w podręcznikach szkolnych opisu inwazji i zbrodni dokonanych przez armię cesarską. W efekcie doszło do protestów – nie tylko w krajach poszkodowanych, ale także w samej Japonii. Dla uspokojenia nastrojów rząd Suzukiego Zenkō (1980–1982) wprowadził wówczas dodatkowe kryterium zatwierdzania podręczników, zobowiązując autorów do „uwzględniania w opisie wydarzeń z zakresu historii nowszej kwestii międzynarodowego porozumienia i współpracy w regionie Azji”¹, co w połączeniu z kampanią przeciwko cenzurze prowadzoną przez historyka Ienagę Saburō przyczyniło się do zwiększenia informacji m.in. na temat ofiar tzw. masakry nankińskiej². W początkach lat 90., kiedy

---

* Artykuł na podstawie referatu wygłoszonego podczas III Ogólnopolskiej Konferencji Orientalistycznej „Pamięć historyczna w kulturach krajów Azji i Afryki” zorganizowanej przez Polskie Towarzystwo Orientalistyczne i Wydział Orientalistyczny UW w dniach 18–19 kwietnia 2016 r. na Uniwersytecie Warszawskim.

¹ www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/miyazawa.html [11.02.2016].

² Na przełomie 1937 i 1938 r. Armia Cesarska dokonała w stolicy Republiki Chińskiej masowych mordów. Oddziały japońskie miały za zadanie wyłapać chińskich żołnierzy, którzy ukryli się wśród cywili, jednak w krótkim czasie okupacja Nankinu przerodziła się w krwawą jatkę, której ofiarami byli nie tylko jeńcy, ale także kobiety i dzieci. Trybunał Tokijski orzekł, że liczba zamordowanych wynosiła co najmniej 200 tys., z kolei trybunał wojskowy zorganizowany w 1947 r. w Nankinie oszacował, że liczba ofiar przekroczyła 300 tys. Zob. www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/pdfs/rekishi_kk_j-2.pdf

rozgłosu nabrała kwestia „pocieszycielek” (*ianfu*) narodowości koreańskiej, w japońskich podręcznikach pojawiły się także wzmianki dotyczące przymusowej rekrutacji do wojskowych domów publicznych kobiet z terenów okupowanych przez Japonię. W większości podręczników zamieszczono również informacje na temat Jednostki 731 prowadzącej na terenie Mandżurii eksperymenty z bronią biologiczną i chemiczną. Udział socjalistów w rządzie koalicyjnym (z Partią Liberalno-Demokratyczną) zaowocował w sierpniu 1995 r. uchwaleniem przez Izbę Reprezentantów rezolucji zawierającej słowa przeprosin za czyny popełnione przez Japończyków w czasie wojny. Również w oświadczeniu ówczesnego premiera, Murayamy Tomiichiego (1994–1996), znalazło się stwierdzenie, że „wiele narodów, głównie azjatyckich, doznało ogromnych krzywd i cierpień z powodu japońskiej polityki kolonializmu i agresji”³. Przedstawianie historii Japonii w czarnych barwach rodziło sprzeciw kół prawicowych, wskazujących na konieczność rewizji świadomości historycznej ukształtowanej przez wyrok Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu (zwanego potocznie Trybunałem Tokijskim; 1946–1948), m.in. przez przygotowanie nowego podręcznika, który umożliwiłby Japończykom „racjonalne” spojrzenie na przeszłość własnego kraju. Postulaty te spotkały się z kolei z ostrą krytyką państw azjatyckich zaniepokojonych możliwością odrodzenia się militarystyki w Japonii. Doniesienia na ten temat przyćmiły działania służące pojednaniu, w tym inicjatywy w zakresie wspólnego opisu dziejów najnowszych tego regionu.

JAPONIA-KOREA POŁUDNIOWA – PRÓBY WYPRACOWANIA WSPÓLNEJ OCENY WYDARZEŃ POD AUSPICJAMI WŁADZ

Zasługą rządu Murayamy było m.in. ustanowienie Ośrodka Dokumentacji Historii Azji⁴ oraz uruchomienie Japońsko-Koreańskiego Forum Wspólnych Badań (jap. Nikkan Kyōdō Kenkyū Fōramu). Efektem badań realizowanych w latach 1995–2008, przy wsparciu Japońsko-Koreańskiej Fundacji Wymiany Kulturalnej była seria publikacji (ogółem 21 tomów) obejmujących problematykę historyczną, polityczną i gospodarczą, przegląd kontaktów kulturalnych, a także poświęconych Korei Północnej, w których opracowanie zaangażowało się ponad 200 badaczy z obu krajów⁵.

Współpracę tę podtrzymał następca Murayamy, premier Hashimoto Ryūtarō (1996–1998), który uzgodnił z prezydentem Kim Yōngsamem (1993–1998) utworzenie Japońsko-Koreańskiego Komitetu ds. Promocji Nauk Historycznych (jap. Nikkan Rekishi Kenkyū Sokushin ni kan suru Kyōdō Inikai)⁶. W raporcie tego organu, złożonym w maju 2000 r., wyrażona została potrzeba współdziałania w zakresie opracowania wspólnych materiałów dydaktycznych, nie znalazły się w nim jednak żadne konkretne propozycje, co zdaniem krytyków, świadczyło o tym, że był to raczej dialog pozorowany⁷. Warto jednak zauważyć, że przedsięwzięcie to miało swoją kontynuację w postaci Zjazdów Historyków Japońskich i Koreańskich (jap.

[11.02.2016]. Badacze japońscy podają liczby od 20 tys. do stu kilkudziesięciu tysięcy. Zob. Hata Ikuhiko, *The Nanking Atrocities: facts and fable*, w: „Japan Echo” 1998, nr 8.

³ www.mofa.go.jp/mofaj/press/danwa/07/dmu_0815.html [11.02.2016].

⁴ www.jacar.go.jp [11.02.2016].

⁵ www.jkcf.or.jp/projects/past/kaigi [01.03.2016].

⁶ www.jcie.or.jp/thinknet/forums/k-j_history.html [01.03.2016].

⁷ Lionel Babicz, *South Korea, Japan and China: In Search of Shared Historical Awareness*, https://koreanstudiesaa.files.wordpress.com/2015/11/global_korea_proceedings_115-127_babicz.pdf [12.03.2016].

Nikkan Rekishika Kaigi) organizowanych od 2001 r. co roku przy wsparciu władz obu krajów na przemian w Seulu i Tokio⁸.

Władze Japonii niechętnie angażowały się w dyskusję na temat podręczników na forum międzynarodowym. Kiedy we wrześniu 1997 r. z inicjatywy Koreańskiego Komitetu ds. UNESCO we współpracy z Instytutem Międzynarodowych Badań nad Podręcznikami Szkolnymi im. Georga Eckerta zorganizowane zostało w Seulu sympozjum poświęcone sytuacji podręcznikowej w Azji Wschodniej, Japoński Komitet ds. UNESCO nie wykazał zainteresowania współpracą, aczkolwiek w zjeździe tym, poza badaczami z Korei (a także Niemiec, Francji i Polski), wzięli udział historycy japońscy⁹. Współpracy bilateralnej nie służyły kontrowersyjne wypowiedzi konserwatywnych polityków, m.in. ministra oświaty Machimury Nobutaki, który w czerwcu 1998 r. stwierdził w parlamencie, że podręczniki japońskie prezentują mało zrównoważone, tzn. zbyt negatywne, podejście do historii, czego następstwem były naciski na wydawców w kierunku wykreślenia z podręczników niepożądanych fragmentów. Z drugiej strony, już w październiku tego roku przy okazji wizyty w Japonii prezydenta Republiki Korei, Kim Dae-junga (Kim Dae-dzunga), premier Obuchi Keizō (1998–2000) przeprosił za aneksję Korei, a w ogłoszonej wówczas deklaracji „Nowe Partnerstwo w XXI wieku” wyrażona została potrzeba prowadzenia wspólnych badań historycznych¹⁰. Weryfikacji wymagała m.in. kwestia *ianfu*. Wprawdzie w 1993 r. rzecznik rządu Japonii (szef Kancelarii Premiera), Kōno Yōhei, przyznał, że „tzw. stacje ukojenia (*ianjo*) były otwierane na wniosek ówczesnego dowództwa wojskowego i dawna armia japońska była zaangażowana w sposób bezpośredni lub pośredni w ich tworzenie i nadzorowanie, a także transport ‘pocieszycielek’”¹¹, jednak brak ewidentnych dowodów potwierdzających „przymusowy werbunek” (*kyōsei renkō*) ze strony organów państwowych spowodował, że z japońskich podręczników zaczęto wycofywać informacje na ten temat. W 2001 r. o *ianfu* pisano już tylko w trzech podręcznikach gimnazjalnych (na siedem dopuszczonych do użytku w szkołach). Wzburzenie Koreańczyków wywołało ponadto zatwierdzenie wiosną tego roku „Nowego podręcznika do historii” opublikowanego przez wydawnictwo Fusōsha (subsydiumowane przez pravicową gazetę „Sankei Shinbun”)¹². Przeciwno kontrowersyjnemu podręcznikowi protestowano także w Chinach i samej Japonii. Zwracano uwagę, że ukazuje on wyższość japońskiej cywilizacji, prawomocność rządów kolonialnych, zaś posługiwanie się określeniem „wojna Wielkiej Azji Wschodniej” gloryfikowało militarystyczną przeszłość tego kraju. Na żądanie Seulu i Pekinu resort oświaty wymógł na autorach podręcznika wprowadzenie ponad 130 poprawek, czego efektem było m.in. dodanie informacji na temat koreańskiego ruchu oporu oraz uwypuklenie kwestii zbrodni w Nankinie. Modyfikacje te nie zostały uznane przez azjatyckich sąsiadów za satysfakcjonujące, bowiem ostatecznie nie znalazło się w nim ani słowo „agresja”, ani wzmianka na temat *ianfu*. Japońskie władze odmówiły jednak dalszej ingerencji w tekst,

⁸ www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/historian2013/ [12.03.2016]. Zob. materiały z konferencji organizowanych w latach 2001–2007: Kibata Yōichi, Ha Sooncha (red.), *Nikkan rekishika no tanjō*, Tōkyō Daigaku Shuppankai, Tōkyō 2008.

⁹ UNESCO, które było promotorem porozumienia w kwestii utworzenia komisji podręcznikowej pomiędzy Francją a Niemcami (1951), a następnie Niemcami i Polską (1975), dążyło do zainicjowania takiego dialogu także pomiędzy Japonią a Koreą Południową już pod koniec lat 60., jednak nie doszedł on do skutku ze względu na wewnętrzne japońskie spory podręcznikowe.

¹⁰ www.mofa.go.jp/region/asia-paci/korea/joint9810.html [15.03.2016].

¹¹ www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/kono.html [15.03.2016].

¹² *Atarashii rekishi kyōkasho*, Fusōsha, Tōkyō 2001.

zastrzegając przy tym, że treści zawarte w tym podręczniku nie powinny być odbierane jako oficjalne stanowisko Japonii w kwestiach historycznych¹³. Mimo to koreański MSZ powołując się na „klauzulę stosunków dobrosąsiedzkich” z 1982 r., oświadczenie Murayamy z 1995 r. oraz „deklarację partnerstwa” z 1998 r., przedstawił kolejną listę niezbędnych poprawek (także w odniesieniu do innych japońskich podręczników do historii). Administracja Koizumiego Jun’ichirō (2001–2006) nie była skłonna do dalszych ustępstw (wprowadzono już tylko marginalne poprawki). Konflikt zaostriła ponadto wizyta złożona przez japońskiego premiera w świątyni Yasukuni w sierpniu 2001 r. Z uwagi na fakt, że wśród bohaterów narodowych czczonych w tej świątyni figurują także nazwiska osób sądzonych przez Trybunał Tokijski, wizytę tę uznano za wyraz hołdu wobec zbrodniarzy wojennych.

Sytuacja uległa zmianie po ataku terrorystycznym na World Trade Center, jak również w związku z rosnącym zagrożeniem ze strony Korei Północnej i potrzebą zacieśnienia współpracy w zakresie polityki bezpieczeństwa. Rozwiązanie, a przynajmniej wyciszenie sporu, konieczne było także ze względu na zbliżające się mistrzostwa świata w piłce nożnej, organizowane wspólnie przez Japonię i Koreę (maj–czerwiec 2002). W październiku 2001 r. w Seulu premier Koizumi oraz prezydent Kim Dae-jung ogłosili decyzję o powołaniu Japońsko-Koreańskiej Komisji ds. Badań nad Historią (jap. Nikkan Rekishi Kyōdō Kenkyū linkai). Rozpoczęła ona działalność w maju 2002 r. i obradowała do marca 2005 r. W jej skład weszło 22 członków (po połowie z każdego kraju) zgrupowanych w trzech sekcjach: (1) historii starożytnej, (2) historii średniowiecznej i nowożytnej oraz (3) historii nowszej i współczesnej. Strona koreańska usiłowała wydobycь zobowiązanie, że efekty prac Komisji znajdą odzwierciedlenie w szkolnych podręcznikach, rząd Japonii zwracał jednak uwagę, że nie może narzucić ich autorom formułowania określonych treści, a jedynie zasugerować wykorzystanie informacji, co do których obu stronom uda się osiągnąć konsensus, lub w przypadku różnicy zdań – przytoczenie obu wersji wydażeń¹⁴. Konstrukttywnej wymianie poglądów sprzyjać miał patronat Japońsko-Koreańskiej Fundacji Wymiany Kulturalnej, ale oficjalna atmosfera i nastawienie na ochronę interesów narodowych wpływało wyraźnie negatywnie na postępy prac. Problemem było już nawet uzgodnienie zagadnień badawczych, którymi komisja miałaby się zająć. Japońscy uczeni postulowali np. rozpatrzenie kwestii terytorialnych, tj. przynależności wysp Takeshima (kor. Tokto), natomiast Koreańczycy twardo obstawali przy stanowisku, że wyspy te są bez wątpienia własnością Korei i w zasadzie nie ma o czym dyskutować. Wyniki badań opublikowane zostały w czerwcu 2005 r. w wersji japońskiej i koreańskiej. W toku dyskusji zaznaczyły się tak znaczące różnice poglądów, że ostatecznie każda ze stron omawiała poszczególne zagadnienia w odrębnych artykułach, które następnie opatrywane były komentarzami strony przeciwnej, a w dalszej kolejności wyjaśnieniami autora tekstu. Całkowita objętość tych materiałów sięga 1400 stron. Ich autorami byli także badacze spoza ścisłego grona członków Komisji, na przykład do współpracy nad opracowaniem części poświęconej historii nowszej, tj. wydarzeniom po 1910 r., zaproszono 12 japońskich badaczy pomocniczych i 11 koreańskich, czego efektem było ponad 30 artykułów¹⁵.

¹³ Gi-Wook Shin, Daniel C. Snieder (red.), *History Textbooks and the Wars in Asia: Divided Memories*, Routledge, 2011, s. 253–254.

¹⁴ http://japanese.chosun.com/site/data/html_dir/2002/04/22/20020422000032.html [11.03.2016].

¹⁵ www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/first/ [11.03.2016].

Rok 2005 przyniósł kolejną falę protestów w Korei, a także w Chinach, którą wywołały m.in. ponowne dopuszczenie do użytku szkolnego „Nowego podręcznika do historii”, spory terytorialne, jak również powtarzające się wizyty Koizumiego w Yasukuni. W lipcu 2005 r. Koizumi oraz prezydent Roh Moo-hyun (No Mu-hyŏn, 2003–2008) podjęli decyzję o kontynuowaniu wspólnych badań. Dwustronna komisja wznowiła jednak działalność dopiero w czerwcu 2007 r. (na co wpływ miały prawdopodobnie także kwestie personalne, tj. wybór nowego przewodniczącego zespołu japońskiego). Podobnie jak wcześniej, utworzone zostały trzy sekcje zajmujące się określonymi epokami w historii obu państw, a ponadto uformowana została czwarta sekcja, której zadaniem było rozpatrzenie problematyki podręczników (po stronie japońskiej została ona określona jako „podgrupa” – *shō gurūpu*). Chociaż prace zaplanowano jedynie na rok, Komisja zakończyła obrady z rocznym opóźnieniem, tj. w listopadzie 2009 r., natomiast raport w postaci artykułów o łącznej objętości ponad 2 200 stron ogłoszono w marcu 2010 r., co zbiegło się z obchodami związanymi z setną rocznicą aneksji Korei¹⁶.

W rzeczywistości jednym z niewielu konkretnych osiągnięć w zakresie ustalania faktów było odrzucenie hipotezy dotyczącej funkcjonowania na Półwyspie Koreańskim w IV–VI w. japońskiego przedstawicielstwa (Imna Ilbonbu) kontrolującego królestwa Paekche i Silla. Z kolei w sprawie aneksji Korei (1910–1945), strona japońska przyznała, że „istniały naciski ze strony ówczesnego rządu, aczkolwiek z punktu widzenia prawa porozumienie japońsko-koreańskie z 1905 r. oraz traktat o aneksji z 1910 r. zostały zawarte w sposób ważny”. Nie zgodzono się z opinią badaczy koreańskich, że brak podpisu króla Kojonga (1897–1907) przesądzał o nieważności tych porozumień, gdyż z dokumentów, takich jak np. „Zapiski codziennych przemyśleń” (*Ilŏngnok*)¹⁷, stanowiących świadectwo poglądów koreańskich władców na temat sytuacji państwa wynikało, że Kjong zaaprobował traktat dotyczący ustanowienia w 1905 r. japońskiego protektoratu, zaś jego podpis nie był, według obowiązującego w tym czasie prawa międzynarodowego, niezbędny¹⁸. Nie udało się także osiągnąć wspólnego podejścia do kwestii odnoszących się do wojny w Azji i na Pacyfiku, takich jak roboty przymusowe, czy *ianfu*. Duże rozbieżności stanowisk odnotowano także w sekcji analizującej problem podręczników, przy czym strona koreańska skupiła się w dużym stopniu na krytyce skrajnego przypadku, tj. podręcznika wydawnictwa Fusōsha¹⁹. Autorom tego podręcznika zarzucono m.in., że „odpowiedzialny za wywołanie agresywnej wojny” cesarz Shōwa (1926–1989) przedstawiany jest tam jako zwolennik pokojowych rozwiązań, zaś Japonia – jako wyzwoliciel Azji od mocarstw zachodnich. Strona koreańska podkreślała, że dopóki w części podręczników forsowana jest koncepcja „wojny Wielkiej Azji Wschodniej” i podejmowane są próby usprawiedliwiania polityki agresji, to pojednanie pomiędzy Japonią a Koreą nie jest możliwe. Przyznano wprawdzie, że inny podręcznik, wydawnictwa Tōkyō Shoseki (wykorzystywany przez ponad 50% gimnazjów), zawiera krytyczne uwagi m.in. na temat incydentu mandżurskiego²⁰,

¹⁶ www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/second/ [11.03.2016].

¹⁷ *Ilŏngnok* – kroniki dworskie prowadzone w latach 1760–1910 (początkowo jako prywatne zapiski króla Yŏngjo). W 2011 r. wpisane na Listę UNESCO „Pamięć Świata”.

¹⁸ www.jkcf.or.jp/history_arch/second/3-02j.pdf [11.03.2016].

¹⁹ W 2001 r. podręcznik ten użytkowało 0,039% japońskich gimnazjów, w 2005 – 0,4%, zaś w 2009 – 1,7%. Zob. www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/second/2-4/ [15.03.2016].

²⁰ We wrześniu 1931 r. Armia Kwantuńska wysadziła w powietrze odcinek należącej do Japonii Kolei Południowomandżurskiej, oskarżając o sabotaż Chiny, co stało się pretekstem do zajęcia przez Japonię Mandżurii.

a także masakry nankińskiej (z zaznaczeniem, że przyniosła ponad 200 tys. ofiar wśród żołnierzy i ludności cywilnej), brakuje w nim jednak całościowego spojrzenia na sytuację skolonizowanej Korei. Oceniając prace sekcji podręcznikowej, jej sekretarz, Furuta Hiroshi, stwierdził, że podejście strony koreańskiej było bardzo wybiórcze i stronnicze²¹. Poza tym, Koreańczycy wychodzili z założenia, że problemem jest edukacja historyczna w Japonii i nie zgadzali się na analizowanie podręczników koreańskich, które z kolei strona japońska skrytykowała m.in. za brak informacji na temat rozwoju powojennych stosunków (dwukrotnie przewyższających czasowo okres kolonizacji), pacyfistycznej konstytucji Japonii, czy oświadczenia Murayamy z 1995 r. Napiętą atmosferę niewątpliwie wywoływały także działania administracji Abe Shinzō (2006–2007), w tym rewizja ustawy oświatowej, służąca promowaniu patriotycznej edukacji.

W opinii uczestników tego projektu, efektywność tego rodzaju przedsięwzięć poprawiłoby zaangażowanie w większym stopniu specjalistów, zajmujących się nie tylko badaniem historii, ale także problematyką świadomości historycznej, funkcjonowania organizacji pokojowych, prawa międzynarodowego, czy ruchu feministycznego (w związku z kwestią *ianfu*)²². Tymczasem, jak wspomina jeden z członków komisji, Kimura Kan, lwią część obrad zajęły jałowe spory, strona koreańska stała bowiem na stanowisku, że Japończycy forsują „wypaczony obraz dziejów” i koncentrowała się na korygowaniu go na „obraz właściwy”. Rezultaty tych prac sprowadzały się więc głównie do ujawnienia przepaści dzielącej oba narody w pojmowaniu historii²³.

OFICJALNA WSPÓLPRACA BADACZY JAPOŃSKICH I CHIŃSKICH

Z inicjatywą utworzenia Wspólnej Japońsko-Chińskiej Komisji Badawczej (Nitchū Kyōdō Kenkyū Iinkai) wystąpił podczas wizyty w Pekinie w kwietniu 2005 r. minister spraw zagranicznych Japonii Machimura Nobutaka (były minister oświaty). Regularne wizyty premiera Koizumiego w świątyni Yasukuni, konflikt wokół japońskiego „Nowego podręcznika do historii”, protesty Chin wobec kandydatury Japonii na stałego członka w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, a także spory o wyspy Senkaku (chiń. Diaoyu) bardzo zaogniły w tym czasie dwustronne stosunki i liczone, że tego rodzaju przedsięwzięcie wpłynie na ich poprawę. W skład komisji, utworzonej na mocy porozumienia zawartego w listopadzie 2006 r., weszło 20 historyków, po połowie z każdej ze stron²⁴. W grudniu tego roku, w przemówieniu inauguracyjnym działalność Komisji przewodniczący zespołu chińskiego, Bu Ping, stwierdził: „W powojennej Japonii można usłyszeć opinie świadczące o wypieraniu się odpowiedzialności wojennej, podważany jest nawet fakt wywołania przez ten kraj agresywnej wojny, co w istotny sposób godzi w odczucia narodów pokrzywdzonych”²⁵. Zadaniem komisji miało być w związku z tym „zebranie oraz przestudio-

²¹ <http://sankei.jp.msn.com/politics/policy/100323/plc1003231938012-n1.htm> [25.03.2016].

²² *Nitchūkan rekishi kyōkasho, naze konna ni mo surechigau*, w: „Chūō Kōron” 2013, nr 7, s. 44–53.

²³ Kimura Kan, *Nikkan rekishi ninshiki mondai to wa nani ka. Rekishi kyōkasho, 'ianfu', popyurizumu*, Minerva Shobō, Tōkyō 2015, s. 245–246.

²⁴ W przypadku Chin byli to głównie pracownicy Chińskiej Akademii Nauk Społecznych, a także Uniwersytetu Pekinńskiego, natomiast w zespole japońskim znaleźli się przedstawiciele uniwersytetów Tokijskiego, Keiō, Ibaraki, Osaka, Kiusiu, Gakushūin, Międzynarodowego Uniwersytetu Chrześcijańskiego (ICU) oraz Instytutu Obrony (NIDS). Do współpracy nad tekstami zaproszono ponadto badaczy pomocniczych – 19 z Chin i 8 z Japonii.

²⁵ www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/jc_rekishi_01.html [20.04.2016].

wanie wiarygodnych i zróżnicowanych materiałów źródłowych jako podstawy budowania wzajemnego zrozumienia i kontaktów, a także wspólnej świadomości historycznej”. Z kolei Kitaoka Shin’ichi, kierujący zespołem badaczy japońskich, wyraził nadzieję na zmniejszenie przepaści w postrzeganiu historii dzielącej oba kraje i zaznaczył, że są na to szanse, o ile dialog będzie oparty na faktach. Jak przekonywał, „nikt w Japonii nie zaprzecza, że w przeszłości kraj ten wysłał do Chin siły zbrojne, co spowodowało wiele ofiar wśród ludności chińskiej. I o ile osiągnięcie całkowitej zgodności poglądów jest nierealne, pewne uporządkowanie świadomości historycznej jest możliwe”²⁶. Kitaoka zwrócił ponadto uwagę na znaczenie relacji japońsko-chińskich i ogromny potencjał dwustronnej współpracy, m.in. w zakresie polityki społecznej, surowcowej, czy ochrony środowiska, której nie powinny hamować kwestie historyczne.

Celem tego przedsięwzięcia z punktu widzenia Tokio miało być przede wszystkim odpolitycznienie debat historycznych i osadzenie „nieszczęśliwego okresu” (jap. *fukō na rekishi*) w szerszej perspektywie czasowej – 2000 lat wzajemnych kontaktów, a także ponad 60 lat pokojowej współpracy powojennej. Istotne znaczenie miało więc to, że prawie połowa członków komisji powołana została do zbadania dziejów poprzedzających wiek XIX, aczkolwiek po stronie chińskiej także w sekcji historii starszej znaleźli się głównie specjaliści dziejów najnowszych. W przypadku tej sekcji dominowało podejście tematyczne, natomiast w sekcji historii nowszej badania zostały rozłożone na trzy okresy: (1) od wojen opiumowych do incydentu mandzurskiego (1839–1931); (2) do zakończenia wojny japońsko-chińskiej (1931–1945); (3) okres powojenny. Ustalono, że każda ze stron opracuje po 3 teksty w ramach poszczególnych podokresów, następnie zostaną one wspólnie przedyskutowane, a w razie potrzeby w raporcie końcowym pod danym tekstem zamieszczone zostaną komentarze strony przeciwnej. Aby w tak pomyślanej „historii równoległej” możliwe było porównanie interpretacji wydarzeń, uzgodniono listę kluczowych zagadnień, do których badacze mieli się odnieść, a więc np. incydent na moście Marco Polo (1937)²⁷, zbrodnie nankińskie, koncepcja „nowego porządku w Azji Wschodniej” Konoe Fumimaro (1938)²⁸, czy projapońskie rządy Wang Jinwei’a w Chinach (1940–1944). Na wniosek strony chińskiej skupiono się na kontaktach dyplomatycznych oraz przebiegu działań wojennych z pominięciem głębszej analizy sytuacji wewnętrznej obu krajów. W opisie wydarzeń 1 poł. XX w. badacze japońscy kładli nacisk na przedstawienie procesów decyzyjnych, w tym problematykę ścierania się w Japonii stanowisk pomiędzy zwolennikami rozwiązań militarnych oraz pokojowych. Starali się również udowodnić, że incydent na moście Marco Polo wybuchł przypadkowo. Strona chińska skłonna była uznać taką ewentualność, jednocześnie jednak powołując się na dokument dotyczący planów strategicznych wobec Chin na rok 1937 (*Taishi sakusen keikaku*), w którym była mowa m.in. o okupacji Szanghaju i Nankinu, dowodziła, że działania, które podejmowano po tym incydencie, miały już charakter konsekwentnie realizowanej polityki agresji. Historycy japońscy odpowiadali, że tego rodzaju plany przygotowywane były przez dowództwo wojskowe w związku z ustalaniem budżetu i nie odzwierciedlały poglądów całego sztabu. Przekonywali, że Japonia nie planowała agresji i wojny totalnej,

²⁶ Ibidem.

²⁷ W lipcu 1937 r. na przedmieściach Pekinu (most Marco Polo) doszło do starcia pomiędzy oddziałami japońskimi i chińskimi, które przerodziło się trwającą do 1945 r. wojnę z Chinami.

²⁸ „Nowy porządek w Azji Wschodniej” miał polegać na utworzeniu Wspólnoty Japonii, Mandżuko i Chin o charakterze politycznym, ekonomicznym, kulturalnym, pod przewodnictwem Japonii, przy jednoczesnym ograniczaniu wpływów państw zachodnich w tym regionie.

ale zgadzali się co do faktu, że strzelanina na moście Marco Polo posłużyła wojskom stacjonującym w Chinach Północnych, jak również zwolennikom rozszerzania działań na kontynencie w sztabie sił lądowych za punkt wyjścia do dalszych działań zmierzających do odsunięcia od władzy Czang Kaj-szeka (Jiang Jieshi) i zagarnięcia północnych rejonów Chin, zaś rząd Japonii, jak również środki masowego przekazu „dostroili się” do tych posunięć²⁹.

Odnosząc się do „masakry nankińskiej”, strona japońska potwierdziła fakt dokonania masowych mordów na jeńcach i ludności cywilnej, zwracała jednak uwagę, że miały one miejsce zanim nastąpiło oficjalne wypowiedzenie wojny. Nie było wówczas przygotowanych planów polityki wobec okupowanych terenów, żołnierze nie otrzymali rozkazów dotyczących przestrzegania konwencji międzynarodowych, nie dysponowano też odpowiednią liczbą funkcjonariuszy żandarmerii Kenpeitai, których zadaniem byłoby czuwanie nad utrzymaniem dyscypliny. Stwierdzono także, że do rabunków i gwałtów przyczyniły się ewidentne braki aprowizacyjne. Ponadto poruszono kwestię strategii władz Republiki Chińskiej, które mimo braku szans na wygraną nie podjęły decyzji o kapitulacji, a wycofując wojska z oblężonego Nankinu, pozostawiły bez ochrony ludność cywilną. Co do liczby ofiar, przytoczono werdykt Trybunału Tokijskiego, tj. 200 tys., zaznaczono jednak, że część japońskich badaczy uważa, iż nie przekroczyła ona 20–40 tys., co wynika m.in. z odmiennego podejścia do zakresu czasowego, terytorialnego, statystyk ludnościowych oraz danych dotyczących pochówków. Również wśród badaczy chińskich pojawiły się głosy, że szacunki rządu 300 tys. ofiar mają raczej charakter symboliczny, podyktowany względami politycznymi, i w przyszłości zostaną prawdopodobnie zweryfikowane w oparciu o bardziej zaawansowane badania naukowe³⁰. Oba zespoły zgodziły się, że nie należy w tym wypadku skupiać się na liczbach, lecz analizie czynników, które doprowadziły do tak wielkiej tragedii³¹. Badacze japońscy potwierdzili, że odpowiedzialność za straty poniesione w czasie walk przez Chiny, leżała generalnie po stronie Japonii³².

Zakończenie projektu zaplanowano na rok 2008, tj. 30. rocznicę podpisania japońsko-chińskiego traktatu pokojowego, ostatecznie jednak raport ogłoszony został w styczniu 2010 r. Władze Chin nie zgodziły się na upublicznienie części dotyczącej historii powojennej, w tym oceny Trybunału Tokijskiego oraz wydarzeń na placu Tian’anmen w 1989 r. Nie ujawniono także treści komentarzy do poszczególnych artykułów. Mimo wielu zastrzeżeń dotyczących ingerencji czynników politycznych w prace Komisji, już sam fakt podjęcia tego rodzaju współpracy oceniono jako istotny krok w kierunku pojednania³³.

INICJATYWY ŚRODOWISK AKADEMICKICH I ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH

Pierwsze projekty wspólnych badań historycznych ze strony środowisk akademickich i organizacji pozarządowych wyprzedziły działania władz, sięgają bowiem samych początków konfliktu podręcznikowego. W 1982 r. Nishikawa Masao (specjalizujący się w historii Europy) utworzył Grupę Badawczą Historii Porównawczej oraz Porównawczej

²⁹ Hatano Sumio, *Kokka to rekishi*, Chūkō Shinsho, Tōkyō 2011, s. 232–233.

³⁰ Shōji Jun’ichirō, *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū o fukikaette. Sono igi to kadai*, w: *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū ‘Kingendaishi’ o yomu*, Bensei Shupan, Tōkyō 2010, s. 97.

³¹ www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/pdfs/rekishi_kk_j-2.pdf [20.04.2016].

³² *Ibidem*.

³³ Bu Ping, *Chūnichī Rekishi Kyōdō Kenkyū wa jūyō na daiippo o fumidashita*, w: *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū ‘Kingendaishi’ o yomu*, op.cit., s. 245–247.

Edukacji Historycznej. Grupa ta, bazując na doświadczeniach polsko-niemieckich, zorganizowała w 1984 r. na Uniwersytecie Tokijskim symposium poświęcone odpowiedzialności wojennej i edukacji historycznej w Azji Wschodniej (jap. Higashi Ajia no Rekishi Kyōiku Shinpojiumu), którego owocem była publikacja „Wspólne dyskusje. Japonia, Chiny, Korea – historia własnego kraju, historia świata”³⁴. Konferencje z udziałem wykładowców uniwersyteckich oraz nauczycieli szkół średnich z Japonii, Korei Południowej, Chin, a także Tajwanu, Wietnamu, czy Europy organizowane są odąd co 5 lat³⁵.

Kolejnym przykładem współpracy zainspirowanej modelem polsko-niemieckim było Stowarzyszenie Badawcze ds. Wspólnego Japońsko-Koreańskiego Podręcznika do Historii (jap. Nikkan Gōdō Rekishi Kyōkasho Kenkyūkai) utworzone w 1990 r. przez Fujisawę Hōeia oraz Yi Tae-yōnga³⁶. Organizacja ta działała do 1993 r. W tym czasie, jak już wspomniano, nagłośniona została kwestia przemocy seksualnej na terenach podbitych przez armię japońską, do czego przyczyniła się m.in. Konferencja Solidarności Azjatyckiej (Asian Solidarity Conference on the Issue of Military Sexual Slavery by Japan) zorganizowana po raz pierwszy w 1992 r. w ramach współpracy Koreańskiej Rady ds. Oddziałów Ochotniczych (Chōng Tae Hyōp), a także Japońskiego Stowarzyszenia Kobietych Organizacji Chrześcijańskich (Nihon Kirisutokyō Fujin Kyōfūkai)³⁷. Ponadto, przedstawiciele środowisk akademickich Japonii, Chin i Korei podpisali w Jokohamie wspólną deklarację dotyczącą konieczności weryfikacji podręczników do historii.

W 1997 r. współpracę mającą na celu opracowanie pomocniczych materiałów edukacyjnych rozpoczęli także wykładowcy i doktoranci z uniwersytetów Tōkyō Gakugei oraz Seulskiego, przy współudziale nauczycieli szkół średnich. Efektem prac zespołu, który w ciągu kolejnych 10 lat rozrósł się do około 40 osób, była „Historia kontaktów japońsko-koreańskich. Od czasów najdawniejszych do współczesności”, skierowana do licealistów, nauczycieli, jak również szerokiego grona czytelników nie związanych bezpośrednio z edukacją, opublikowana w 2007 r. w dwóch wersjach językowych³⁸. Jako górną cezurę przyjęto tu 2002 r., kiedy to Japonia i Korea były współorganizatorami pucharu świata w piłce nożnej. Kontynuację tego projektu stanowi „Nowsza historia Japonii i Korei” wydana w 2013 r.³⁹. Współautor tych książek, Kimijima Kazuhiko, wspomina trudności związane m.in. z ustaleniem wspólnej terminologii, w tym próby doprecyzowywania ogólnikowego określenia „japoński imperializm” (kor. *ilche*, jap. *nit-tei*), nadużywanego przez historyków koreańskich⁴⁰. Kontrowersyjna tematyka dotycząca przemocy seksualnej w czasie wojny została tu ujęta w następujący sposób: „Japońscy żołnierze, żandarmeria, urzędnicy, prywatni pośrednicy i inni sprowadzili 80–200 tys.

³⁴ *Kyōdō tōgi. Nihon, Chūgoku, Kankoku – jikokushi to sekashi*, Horopu Shuppan, Tokyo 1985.

³⁵ Hikakushi, Hikakurekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *‘Jikokushi to sekaishi’ o meguru kokusai taiwa. Hikakushi, Hikaku Rekishi Kyōiku Kenkyūkai 30 nen no kiseki*, Wyd. V2 Solution, Tōkyō 2015.

³⁶ Nikkan Rekishi Kyōkasho Kenkyūkai (red.), *Kyōkasho o Nikkan kyōryoku de kangaeru*, Ōtsuki Shoten, Tōkyō 1993.

³⁷ Do 2016 r. odbyło się 14 takich konferencji, z udziałem uczestników z Azji Wschodniej, Południowo-Wschodniej, jak również Holandii.

³⁸ Rekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *Nikkan kōryū no rekishi. Senshi kara gendai made. Nikkan rekishi kyōtsū kyōzai*, Meisekisho, Tōkyō 2007.

³⁹ Rekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *Manabi, tsunagaru Nihon to Kankoku no kingendaishi – Nikkan kyōtsū rekishi kyōzai*, Meiseki Shoten, Tōkyō 2013.

⁴⁰ Kimijima Kazuhiko, *Nikkan rekishi kyōkasho no kiseki. Rekishi no kyōtsū ninshiki o motomete*, Suzusawa Shoten, Tōkyō 2009, s. 105.

kobiet koreańskich, okrutnie wyzyskiwanych jako ‘pocieszycielki’ armii japońskiej⁴¹. Warto przy tym wspomnieć o „Nowszej historii Japonii i Korei w świetle teorii gender” opracowanej przez działaczki japońskie i koreańskie, w której problem ten został omówiony szerzej⁴².

Ponadto od 1998 r. z inicjatywy historyków z uniwersytetów Hitotsubashi (Tokio) oraz Seulskiego, przy wsparciu Fundacji Mitsui rokrocznie organizowane są sympozja z udziałem badaczy z obu krajów w ramach Projektu Wspólnych Japońsko-Koreańskich Badań Historycznych (jap. Nikkan Rekishi Kyōdō Kenkyū Purojekuto). Od 2008 r. na Uniwersytecie Hitotsubashi wydawane jest także czasopismo „Nikkan Sōgo Ninshiki” (Wzajemna Świadomość Japonii i Korei)⁴³. Poglębieniu porozumienia służyć ma również projekt badawczy pod kierunkiem wykładowcy tej uczelni, Yoshidy Yutaki, zaplanowany na lata 2014–2019⁴⁴.

Kryzys w stosunkach z Koreą i Chinami wywołany zatwierdzeniem do użytku szkolnego podręcznika wydawnictwa Fusōsha uruchomił szereg inicjatyw ze strony organizacji pozarządowych. W czerwcu 2001 r. w Tokio zwołana została Nadzwyczajna Konferencja Solidarności Azjatyckiej pod hasłem „Nie zezwolimy na podręcznik naginający historię!” (*Rekishi Waikyoku Kyōkasho o Yurusanai! Ajia Rentai Kinkyū Kaigi*) z udziałem około 250 badaczy i działaczy społecznych z Japonii, a także Korei, Chin, Tajwanu, Filipin, Malezji i Indonezji⁴⁵. W marcu 2002 r. w Nankinie zorganizowano forum „Świadomość Historyczna i Pokój w Azji Wschodniej”. Na bazie jego uczestników uformował się trójstronny Komitet ds. Opracowania Wspólnego Podręcznika do Historii, zaś efekt tych działań stanowi publikacja „Historia, która otworzy drogę ku przyszłości”, wydana w 2005 r. w wersji japońskiej, koreańskiej i chińskiej⁴⁶. Nad przygotowaniem książki, mającej stanowić materiał pomocniczy w nauczaniu historii w szkołach średnich, pracowało 54 badaczy, nauczycieli szkół średnich i działaczy społecznych (14 z Japonii, 17 z Chin, 23 z Korei Południowej), w tym pracownicy Chińskiej Akademii Nauk Społecznych, Muzeum Pamięci Zbrodni Nankińskiej, uczelni koreańskich (m.in. uniwersytetów Sōnggyun’gwan, Yonsei oraz Seulskiego), japońskich (uniwersytety Waseda, Dōshisha, Aoyama) oraz członkowie Azjatyckiej Sieci Edukacji Historycznej (jap. Rekishi Kyōiku Ajia Nettowāku). Zasadniczą część tej publikacji składa się z czterech rozdziałów, opatrzonych sugestywnymi tytułami: (1) „Otwarcie portów i modernizacja”; (2) „Rozprzestrzenianie się japońskiego imperializmu i opór ze strony Chin oraz Korei”; (3) „Wojna agresywna, masowe ofiary”; (4) „Azja po II wojnie światowej”. W rozdziale 1., we fragmencie dotyczącym wojny japońsko-rosyjskiej (1904–1905), podczas której, jak podkreślono, terenem walk był obszar Korei i Mandżurii (a nie Japonia czy Rosja), przytoczone zostały poglądy ówczesnego japońskiego szefa dyplomacji, Komury Jutarō, który w 1903 r. tak uzasadniał konieczność interwencji zbrojnej:

⁴¹ *Nikkan kōryū no rekishi*, op. cit., s. 272.

⁴² *Nikkan ‘Josei’ Kyōdō Rekishi Kyōzai Hensan Inkaei* (red.), *Jendā no shiten kara miru Nikkan kingendaishi*, Nashinokisha, Tōkyō 2005.

⁴³ <http://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/handle/10086/17441> [01.05.2016].

⁴⁴ www.soc.hit-u.ac.jp/~politics/project.html [03.05.2016].

⁴⁵ Ze względu na brak możliwości przyjazdu do Japonii badacze z Korei Północnej przesłali jedynie pisemne referaty. Zob. www.jca.apc.org/keystone/K-ML200106/4012.html [20.12.2015].

⁴⁶ *Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Inkaei* (red.), *Mirai o hiraku rekishi. Higashi Ajia sangoku no kingendaishi*, Kōbunken, Tōkyō 2005. W ciągu roku w Chinach sprzedano 120 tys. egzemplarzy tej książki, w Japonii – 70 tys., zaś w Korei – 60 tys.

Półwysp Koreański jest niczym ostry sztylet wynurzający się z kontynentu w kierunku centralnej Japonii. Niewiele oddalony od Tsushimy. Zajęcie tego półwyspu przez inne mocarstwa stanowić będzie zagrożenie dla bezpieczeństwa Japonii. Nie możemy na to pozwolić⁴⁷.

W komentarzu zaznaczono jednak, że był to jedynie pretekst, by zagarnąć Koreę, bowiem nie istniało w tym czasie zagrożenie ze strony carskiej Rosji (w odróżnieniu od tego, co podawał „Nowy podręcznik do historii”⁴⁸).

W rozdziale 2. zwrócono uwagę na różnice w historiografii japońskiej i koreańskiej, widoczne m.in. w posługiwaniu się odmiennymi terminami, tj. „przyłączenie” (jap. *heigō*) oraz „wymuszona okupacja” (kor. *Ilche Kanjōmgi*) w odniesieniu do polityki Japonii wobec Korei w latach 1910–1945. Wspomniano również o ruchach niepodległościowych w Korei i Chinach w 1919 r., a także nagonce wobec ludności koreańskiej i chińskiej zorganizowanej pod pretekstem uśmierzenia rebelii, do jakiej miało dojść tuż po trzęsieniu ziemi w regionie Kantō (Tokio i prefektury przyległe) w 1923 r., czego skutkiem miało być ponad 6 tys. ofiar w ludziach⁴⁹.

W rozdziale 3. skoncentrowano się na opisie krzywd, jakie przyniosła trwająca około 15 lat japońska agresja wojenna (zapoczątkowana podbojem Mandżurii w 1931 r.). Podkreślano, że nazwa „wojna Wielkiej Azji Wschodniej” była jedynie przykrywką dla programu eksploatacji ekonomicznej zagarnianych terenów. Pisano o „masakrze nankińskiej” (podano liczbę ponad 200 tys. zabitych), ofiarach bombardowania Chongqing w latach 1938–1943, „tatyce spalonej ziemi” oraz wykorzystaniu przez Japonię broni biologicznej i chemicznej. Znalazły się tu informacje na temat Japońskiej Antywojennej Unii Ludowej (*Nihon Jinmin Hansen Dōmei*) organizowanej w Chinach od 1938 r., jak również chińskich i koreańskich kolaborantów współpracujących z reżimem japońskim. Zaznaczono przy tym, że także ludność Japonii była ofiarą tej wojny. Wspomniano o tragedii mieszkańców Okinawy, w tym „masowych samobójstwach”, w które zamieszana była armia japońska, oraz młodych pilotów kamikaze, w tym Koreańczyków, wcielanych do Specjalnych Oddziałów Szturmowych. Ponadto poruszono kwestię ofiar nalotów dywanowych, a także bomb atomowych zrzuconych przez Amerykanów na Hiroszimę i Nagasaki, nie tylko po to, „by przyspieszyć kapitulację Japonii, ale także by wyprzedzić Związek Radziecki w walce o prymat w powojennym świecie”⁵⁰. W podsumowaniu tego rozdziału czytamy m.in.:

Japonia uważała się za „przywódcę Azji” i swoje panowanie nad innymi krajami azjatyckimi traktowała jako rzecz naturalną. Dokonując agresji, przysporzyła tym narodom ogromnych cierpień. Zastanówmy się, w kontekście historii Azji Wschodniej, w jakich okolicznościach narodził się japoński militarizm i jak można zapobiec wybuchowi nowych wojen? [...] Dlaczego naród japoński utracił zdolność racjonalnego myślenia i dał się wprząc w maszynę agresywnej wojny totalnej? W jaki sposób wykształcono w nim przekonanie o wyższości rasy japońskiej i uprzedzenia wobec innych nacji? Przeanalizujmy rolę sys-

---

⁴⁷ Cyt. za Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Linkai (red.), *Mirai o hiraku rekishi*, op. cit., s. 28.

⁴⁸ *Atarashii rekishi kyōkasho*, op. cit., s. 220–221, 225.

⁴⁹ Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Linkai (red.), *Mirai o hiraku rekishi*, op. cit., s. 82. Brakuje wiarygodnych danych dotyczących rzeczywistej liczby ofiar.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 156.

temu cesarskiego, dyktatury wojskowych oraz indoktrynacji w duchu militarystyki. [...] Podbite narody azjatyckie stoczyły zwycięską walkę z japońskim imperializmem i odegrały znaczącą rolę w światowym froncie antyfaszystowskim. [...] Japończycy powinni postawić się na miejscu narodów, wobec których dokonali agresji, zestawić własne doświadczenia zniszczeń wojennych z krzywdami, które sami wyrządzili. Tylko w ten sposób możliwe będzie pojednanie i budowa pokoju oraz dobrobytu nowej Azji Wschodniej⁵¹.

Rozdział 4. zawiera teksty na temat: (a) wczesnych lat powojennych, w tym reform okupacyjnych w Japonii, wyzwolenia, a następnie podziału Korei oraz powstania ChRL; (b) „wątpliwych rozliczeń Japonii z przeszłością”, w tym „podporządkowanego amerykańskim celom politycznym” Trybunału Tokijskiego, polityki wobec żołnierzy i robotników przymusowych z byłych kolonii japońskich – Korei i Tajwanu, oraz (c) problemu normalizacji stosunków pomiędzy krajami regionu Azji Wschodniej w warunkach zimnej wojny. Tekst główny uzupełniają „informacje w ramce”, w tym m.in. na temat procesu resocjalizacji japońskich zbrodniarzy wojennych przeprowadzonego w latach 1949–1956 przez władze ChRL. W epilogu omówiono pokrótce kwestie utrudniające osiągnięcie pojednania, takie jak brak rekompensaty dla indywidualnych ofiar zbrodni wojennych, unikanie przez rząd japoński odpowiedzialności za system przemocy seksualnej z okresu wojny w Azji i na Pacyfiku (przy tej okazji nadmieniono o bezkarności żołnierzy amerykańskich stacjonujących po wojnie na terenie Japonii i Korei, którzy również dopuszczali się gwałtów na lokalnych kobietach). Skrytykowano także tendencje do łagodzenia opisów przebiegu działań wojennych w japońskich podręcznikach do historii, czego przykładem był podręcznik wydawnictwa Fusōsha, który „usprawiedliwiał agresywną wojnę, a także politykę kolonializmu prowadzoną w przeszłości przez Japonię, naginał fakty, był przejawem szowinistycznej pogardy dla innych krajów oraz ciasnych poglądów nacjonalistycznych”⁵². Znalazły się tu również krytyczne uwagi na temat świątyni Yasukuni stanowiącej jeden z „duchowych filarów japońskiego militarystyki”, a z drugiej strony – zagadnienia związane z rozwojem ruchu antywojennego.

Publikację tę można uznać za zdecydowany krok w kierunku wypracowania wspólnego, w dodatku trójstronnego, spojrzenia na historię, aczkolwiek nie do końca okazał się on wspólny, skoro w zakończeniu wskazano, który zespół odpowiedzialny jest za ostateczne zredagowanie danego fragmentu (przykładowo rozdziały poświęcone zbrodniom wobec narodu chińskiego opracowali autorzy narodowości chińskiej). Jej wydźwięk jest zdecydowanie krytyczny wobec Japonii. Nie ustrzeżono się także szeregu błędów faktograficznych, eliminowanych w kolejnych wznowieniach.

Kontynuacją projektu realizowanego w ramach forum „Świadomość Historyczna i Pokój w Azji Wschodniej” jest dwutomowa „Nowa historia współczesna Azji Wschodniej”⁵³. Zakres czasowy obejmuje tu okres od XVII w. do 2011 r., poprzedzającego wydanie tej książki. W tomie I. zastosowano porządek chronologiczny, zaś w tomie II. przedstawiono wybrane zagadnienia, jak np. zarys historii konstytucji, rozwój metropolii (na przykładach Szanghaju, Jokohamy, Pusanu), etapy rozbudowy transportu kolejowego, migracje ludności i rozwój studiów zagranicznych, relacje rodzinne i role płci, rozwój

⁵¹ Ibidem, s. 170.

⁵² Ibidem, s. 221.

⁵³ Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Inkaei (red.), *Atarashii Higashi Ajia no kingendashi. Tēma de yomu hito to kōryū. Mirai o hiraku rekishi*, t. 1; *Kokusai kankei no hendō de yomu. Mirai o hiraku rekishi*, t. 2, Nihon Hyōronsha, Tōkyō 2012.

edukacji i kultury masowej, problematykę pamięci zbiorowej. W odróżnieniu od publikacji pilotażowej z 2005 r., wymieniono tu imiennie autorów poszczególnych rozdziałów, przy czym należy podkreślić, że wszystkie teksty podlegały dyskusjom, w celu uwzględnienia uwag badaczy reprezentujących pozostałe kraje. Interesującym źródłem informacji na temat procesu redagowania tej publikacji jest rozdział „Wojna a społeczeństwa. Doświadczenie i pamięć” opracowany przez badaczy koreańskich. Ponieważ, jak zaznaczono, zabrakło dostatecznej ilości czasu na przedyskutowanie tego fragmentu książki, na końcu tekstu zamieszczono również opinie członków komisji japońskiej i chińskiej. Trójstronne forum kontynuuje swoją działalność⁵⁴, warto przy tym nadmienić, że w 2008 r. nawiązano współpracę z niemieckim Instytutem im. G. Eckerta. Jej owocem była m.in. konferencja zwołana w Tokio w 2011 r., w której wzięli udział także przedstawiciele Francji, Niemiec, Palestyny i Izraela. Wskazano wówczas m.in. potrzebę powołania instytucji na kształt Europejskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Historii (EUROCLIO)⁵⁵.

Protesty przeciwko „Nowemu podręcznikowi do historii” stały się także bodźcem do nawiązania współpracy pomiędzy japońską Radą Nauczycieli Historii (Rekishi Kyōikusha Kyōgikai) oraz jej koreańskim odpowiednikiem. Od 2001 r. rokrocznie organizowane są wspólne sympozja, a ich efektem jest trzytomowe opracowanie zatytułowane „Twarzą w twarz – historia Japonii oraz Korei Południowej i Północnej”⁵⁶. W książce tej, biorąc pod uwagę tytuł, ewidentnie zabrakło głosu przedstawicieli Korei Północnej, co można byłoby zniwelować np. zaproszeniem do współpracy nauczycieli szkół koreańskich prowadzonych w Japonii przez stowarzyszenie rezydentów propółnocnych Choch’ongnyōn (Chongryon, jap. Chōsen Sōren). Innym przykładem współpracy zapoczątkowanej w 2001 r., tym razem przez związki zawodowe nauczycieli (oddziały w miastach Hiroszima i Taegu), są książki wydane w dwóch wersjach językowych, mające stanowić materiały pomocnicze do historii, a mianowicie „Koreańskie misje dyplomatyczne do Japonii. Od inwazji Toyotomiiego Hideyoshiego na Koreę do relacji opartych na przyjaźni” z 2005 r.⁵⁷.

Ponadto w 2001 r. dzięki wsparciu finansowemu Fundacji Przyjaźni Japońsko-Chińskiej Sasakawy zainicjowany został cykl Konferencji Młodych Badaczy Historii⁵⁸. Efektem tego projektu jest książka „Świadomość historyczna ponad granicami. Próba dialogu pomiędzy Japonią a Chinami” opublikowana w 2006 r. w dwóch wersjach językowych⁵⁹.

⁵⁴ W listopadzie 2015 r. forum zwołano na Okinawie. Zob. www.ne.jp/asahi/kyokasho/net21/east-asia-forum-appeal.e.htm [3.05.2016].

⁵⁵ W lipcu 2016 r. EUROCLIO było gospodarzem Międzynarodowej Konferencji na temat Edukacji Historycznej w Azji Wschodniej i Europie, zorganizowanej w Hadze.

⁵⁶ W 2006 r. ukazały się pierwsze dwa tomy, w których omówione zostały zagadnienia z zakresu dziejów obu krajów po czasy nowożytne, zaś w 2015 r. – obejmujące historię nowszą. Zob. Rekishi Kyōikusha Kyōgikai, Zenkoku Rekishi Kyōshi no Kai (red.), *Mukaiau Nihon to Kankoku Chōsen no rekishi kingendai hen*, Ōtsuki Shoten, Tōkyō 2015.

⁵⁷ Nikkan Kyōtsū Rekishi Kyōzai Sakusei Chiimu (red.), *Chōsen tsūshinshi: Toyotomi Hideyoshi no Chōsen shinryaku kara yūkō e. Nikkan kyōtsū rekishi kyōzai*, Meiseki Shoten, Tōkyō 2005.

⁵⁸ www.spf.org/projects/project_1511.html [05.05.2016]. Fundacja Sasakawy (Nippon Zaidan) ustanowiona została przez biznesmena oskarżanego o zbrodnie wojenne Sasakawę Ryōichiego (1899–1995). Organizacja ta (niezależnie od kontrowersji związanych z osobą fundatora) jest uznanym sponsorem wielu projektów na rzecz pomocy humanitarnej oraz międzynarodowego porozumienia i pokoju.

⁵⁹ Liu Jie, Mitani Hiroshi, Yang Danqing (red.), *Kokkyō o koeru rekishi ninshiki. Nitchū taiwa no kokoromi*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2006. Zob. wersję anglojęzyczną: Daqing Yang, Jie Liu, Hiroshi Mitani, Andrew Gordon (red.), *Toward a History Beyond Borders. Contentious Issues in Sino-Japanese Relations*, Harvard University Asia Center, Cambridge 2012.

Publikacja ta zawiera 13 artykułów autorstwa 8 badaczy japońskich i 3 chińskich, aczkolwiek należy zaznaczyć, że ci ostatni działali naukowo głównie poza Chinami⁶⁰. Jej walorem jest wyważone, wsparte przy tym wypisami źródłowymi, spojrzenie na tak kontrowersyjne kwestie w historii wzajemnych stosunków, jak kolonizacja Tajwanu, 21 żądań wobec Chin, marionetkowy rząd Wang Jingwei'a, „Memorandum Tanaki”⁶¹, zbrodnie w Nankinie, problem świątyni Yasukuni, odszkodowania wojenne, czy podęczniki do historii. Kontynuacją tej inicjatywy jest wydana w 2009 r. książka „Świadomość historyczna roku 1945. Próba dialogu na temat ‘końca wojny’”, gdzie wśród autorów znalazło się 6 badaczy chińskich (tym razem reprezentujących także uczelnie chińskie, takie jak Uniwersytet Pekijski, czy szanghajski Uniwersytet Donghua), oraz 4 badaczy z Japonii⁶². Kolejna pozycja z tej serii to „Świadomość historyczna konfliktów i koegzystencji. 150 lat kontaktów japońsko-chińskich” wydana w 2013 r. w warunkach zaostrego sporu o wyspy Senkaku⁶³. Składa się na nią 16 artykułów, opracowanych przez 8 badaczy chińskich (z takich placówek, jak Chińska Akademia Nauk Społecznych oraz Uniwersytet Pekijski), a także 8 badaczy japońskich (m.in. z uniwersytetów Tokijskiego, Japońskiego, Riukiuńskiego). Na uwagę zasługuje także praca zbiorowa pod redakcją Mitaniego Hiroshiego oraz Kim Tae-changa, zatytułowana „Dialog wokół historii Azji Wschodniej. Ponad granicami i pokoleniami”⁶⁴, stanowiąca pokłosie sympozjum zorganizowanego w 2004 r. przez Forum Kioto z udziałem historyków i filozofów japońskich, koreańskich, a także chińskich. W opinii Mitaniego, ważnym osiągnięciem jest nie tyle uzyskanie wspólnych wniosków, co po prostu wskazanie, w których kwestiach pamięć historyczna tych państw jest odmienna i z czego te różnice wynikają⁶⁵.

Pomimo szeregu inicjatyw w zakresie współpracy naukowej, spory wokół historii pomiędzy Japonią a Koreą Południową oraz Chińską Republiką Ludową przybierają w ostatnich latach na sile. Konflikty te spotęgowała w 2015 r. decyzja UNESCO o zarejestrowaniu na liście „Pamięć Świata” dokumentacji dotyczącej zbrodni w Nankinie. Jednym z bardziej drażliwych tematów pozostaje także kwestia *ianfu* rozpatrywana w kategoriach zbrodni przeciwko ludzkości.

Zdaniem chińskiego historyka Bu Pinga, mimo coraz większego zacieśniania wzajemnych kontaktów, polityczna i emocjonalna przepaść na tle historycznym pomiędzy Japonią a Chinami i Koreą Południową praktycznie uniemożliwia wytworzenie „świadomości

---

⁶⁰ Liu Jie oraz Yang Zhihui to wykładowcy Uniwersytetu Waseda w Tokio, zaś Yang Daqing – Uniwersytetu George’a Washingtona.

⁶¹ Memorandum premiera Tanaki Giichiego (1927–1929) rozpoczynające się od słów: „Aby Japonia mogła podporządkować sobie świat, musi najpierw podbić Chiny...” i określane jako odpowiednik *Mein Kampf*, stanowiło prawdopodobnie podstawę sformułowania przez Urząd Oskarżycielski Trybunału Tokijskiego zarzutu „spisku w celu wywołanie agresywnej wojny”. Mimo przesłanek, że dokument ten był fałszerstwem, wzmianki na ten temat można było odnaleźć także w chińskich podęcznikach do historii.

⁶² Liu Jie, Kawashima Shin (red.), *1945 nen no rekishi ninshiki. ‘Shūsen’ o meguru Nitchū taiwa no kokoromi*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2009 (wersja chińska ukazała się w 2010 r.).

⁶³ Liu Jie, Kawashima Shin (red.), *Tairitsu to kyōzon no rekishi ninshiki. Nitchū kakei no 150 nen*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2013 (wersja chińska ukazała się w 2015 r.).

⁶⁴ Mitani Hiroshi, Kim Tae-chang (red.), *Higashi Ajia rekishi taiwa. Kokyō to sedai o koete*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2007.

⁶⁵ Ibidem, s. 13–14.

wspólnotowej⁶⁶. Sceptyczny wobec szans na zredagowanie wspólnych podręczników do historii jest także uczestnik projektów japońsko-koreańskich Kimura Kan⁶⁷, natomiast Kitaoka Shin'ichi podkreśla, że potrzeba rewizji pojmowania historii nie odnosi się wyłącznie do Japonii⁶⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Atarashii rekishi kyōkasho*, Fusōsha, Tōkyō 2001.
- Bu Ping, *Chūnichi Rekishi Kyōdō Kenkyū wa jūyō na daiippo o fumidashita*, w: *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū 'Kingendaishi' o yomu*, Bensei Shupan, Tōkyō 2010.
- Daqing Yang, Jie Liu, Hiroshi Mitani, Andrew Gordon (red.), *Toward a History Beyond Borders. Contentious Issues in Sino-Japanese Relations*, Harvard University Asia Center, Cambridge 2012.
- Gi-Wook Shin, Daniel C. Snieder (red.), *History Textbooks and the Wars in Asia: Divided Memories*, Routledge, 2011.
- Hata Ikuhiko, *The Nanking Atrocities: Facts and Fable*, w: „Japan Echo” 1998, nr 8.
- Hatano Sumio, *Kokka to rekishi*, Chūkō Shinsho, Tōkyō 2011.
- Hikakushi, Hikakurekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *'Jikokushi to sekaishi' o meguru kokusai taiwa. Hikakushi, Hikaku Rekishi Kyōiku Kenkyūkai 30 nen no kiseki*, Wyd. V2 Solution, Tōkyō 2015.
- Kibata Yōichi, Ha Sooncha (red.), *Nikkan rekishika no tanjō*, Tōkyō Daigaku Shuppankai, Tōkyō 2008.
- Kimijima Kazuhiko, *Nikkan rekishi kyōkasho no kiseki. Rekishi no kyōtsū ninshiki o motomete*, Suzusawa Shoten, Tōkyō 2009.
- Kimura Kan, *Nikkan rekishi ninshiki mondai to wa nani ka. Rekishi kyōkasho, 'ianfu', popyurizumu*, Minerva Shobō, Tōkyō 2015.
- Kitaoka Shin'ichi, *Kokuren no seijiryokugaku*, Chūkō Shinsho, Tōkyō 2008.
- Kyōdō tōgi. Nihon, Chūgoku, Kankoku-jikokushi to sekashi*, Horopu Shuppan, Tokyo 1985.
- Liu Jie, Kawashima Shin (red.), *1945 nen no rekishi ninshiki. 'Shūsen' o meguru Nitchū taiwa no kokoromi*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2009.
- Liu Jie, Mitani Hiroshi, Yang Daqing (red.), *Kokkyō o koeru rekishi ninshiki. Nitchū taiwa no kokoromi*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2006.
- Liu Jie, Kawashima Shin (red.), *Tairitsu to kyōzon no rekishi ninshiki. Nitchū kakei no 150 nen*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2013.
- Mitani Hiroshi, Kim Tae-chang (red.), *Higashi Ajia rekishi taiwa. Kokkyō to sedai o koete*, Tōkyō Daigaku Shuppansha, Tōkyō 2007.
- Nikkan 'Josei' Kyōdō Rekishi Kyōzai Hensan Inkaikai (red.), *Jendā no shiten kara miru Nikkan kingendaishi*, Nashinokisha, Tōkyō 2005.
- Nikkan Kyōtsū Rekishi Kyōzai Sakusei Chiimu (red.), *Chōsen tsūshinshi: Toyotomi Hideyoshi no Chōsen shinryaku kara yūkō e. Nikkan kyōtsū rekishi kyōzai*, Meiseki Shoten, Tōkyō 2005.
- Nikkan Rekishi Kyōkasho Kenkyūkai (red.), *Kyōkasho o Nikkan kyōryoku de kangaeru*, Ōtsuki Shoten, Tōkyō 1993.
- Nitchūkan rekishi kyōkasho, naze konna ni mo surechigau*, w: „Chūō Kōron” 2013, nr 7.
- Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Inkaikai (red.), *Atarashii Higashi Ajia no kingendaishi. Tēma de yomu hito to kōryū. Mirai o hiraku rekishi*, t. 1; *Kokusai kankei no hendō de yomu. Mirai o hiraku rekishi*, t. 2, Nihon Hyōronsha, Tōkyō 2012.
- Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Inkaikai (red.), *Mirai o hiraku rekishi. Higashi Ajia sangoku no kingendaishi*, Kōbunken, Tōkyō 2005.

⁶⁶ Nitchūkan Sangoku Kyōtsū Rekishi Kyōzai Inkaikai (red.), *Atarashii Higashi Ajia no kingendaishi*, op. cit., t. 2, s. 225.

⁶⁷ Kimura Kan, op. cit., s. 248.

⁶⁸ Kitaoka podaje przykład muzeum upamiętniającego bohaterską walkę armii chińskiej z japońskim najeźdźcą (usytuowanego pod Pekinem, w pobliżu mostu Marco Polo), gdzie nie wspomina się, że w rzeczywistości walki te toczyły wojska Czang Kaj-szeka. Zob. Kitaoka Shin'ichi, *Kokuren no seijiryokugaku*, Chūkō Shinsho, Tōkyō 2008, s. 225; www.1937china.com/zjbg/ [20.05.2016].

- Rekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *Nikkan kōryū no rekishi – senshi kara gendai made. Nikkan rekishi kyōtsū kyōzai*, Meisekisho, Tōkyō 2007.
- Rekishi Kyōiku Kenkyūkai (red.), *Manabi, tsunagaru Nihon to Kankoku no kingendaishi – Nikkan kyōtsū rekishi kyōzai*, Meiseki Shoten, Tōkyō 2013.
- Rekishi Kyōikusha Kyōgikai, Zenkoku Rekishi Kyōshi no Kai (red.), *Mukaiiau Nihon to Kankoku Chōsen no rekishi kingendai hen*, Ōtsuki Shoten, Tōkyō 2015.
- Shōji Jun'ichirō, *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū o fukikaette. Sono igi to kadai*, w: *Nitchū Rekishi Kyōdō Kenkyū 'Kingendaishi' o yomu*, Bensei Shupan, Tōkyō 2010.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

- Babicz Lionel, *South Korea, Japan and China: In Search of Shared Historical Awareness*, https://koreanstudiesaa.files.wordpress.com/2015/11/global_korea_proceedings_115-127_babicz.pdf [12.03.2016].
- www.1937china.com/zjbg/ [20.05.2016].
- <http://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/handle/10086/17441> [1.05.2016].
- www.jacar.go.jp [11.02.2016].
- http://japanese.chosun.com/site/data/html_dir/2002/04/22/20020422000032.html [11.03.2016].
- www.jca.apc.org/keystone/K-ML200106/4012.html [20.12.2015].
- www.jcie.or.jp/thinknet/forums/k-j_history.html [01.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/history_arch/second/3-02j.pdf [11.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/historian2013/ [12.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/first/ [11.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/second/ [11.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/projects/kaigi/history/second/2-4/ [15.03.2016].
- www.jkcf.or.jp/projects/past/kaigi [01.03.2016].
- www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/jc_rekishi_01.html [20.04.2016].
- www.mofa.go.jp/mofaj/area/china/pdfs/rekishi_kk_j-2.pdf
- www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/kono.html [15.03.2016].
- www.mofa.go.jp/mofaj/area/taisen/miyazawa.html [11.02.2016].
- www.mofa.go.jp/mofaj/press/danwa/07/dmu_0815.html [11.02.2016].
- www.mofa.go.jp/region/asia-paci/korea/joint9810.html [15.03.2016].
- www.ne.jp/asahi/kyokasho/net21/east-asia-forum-appeal.e.htm [03.05.2016].
- <http://sankei.jp.msn.com/politics/policy/100323/plc1003231938012-n1.htm> [25.03.2016].
- www.soc.hit-u.ac.jp/~politics/project.html [03.05.2016].
- www.spf.org/projects/project_1511.html [05.05.2016].